

Eredmények

A pályázatban a Békés megyében 1986-1993 között folyt mikroregionális kutatásoknak eredményeinek elsősorban a középkorra vonatkozó közlését vállaltuk két kötetben. A tervben szereplő két kötet közül az első az Endrőd 170. és Örménykút 52. lelőhelyeken folytatott ásatások (szarmata kor, honfoglalás kor, Árpád-kor) leletanyagának közlése angol nyelven. A kézirat a feltárt régészeti anyag közlése mellett tartalmazza az Endrőd 170. lelőhely botanikai és zoológiai maradványainak publikációját is, mely alapul szolgál a környezeti rekonstrukcióhoz. A pályázat a már korábban elkészült kézirat megjelentetésére (szerkesztés, nyomdaköltség) irányult. A munka a *Varia Archaeologica Hungarica* sorozat 25. köteteként 2011. májusában megjelent. (Andrea H. Vaday – Dénes Jankovich B. – László Kovács: *Archaeological investigations in County Békés 1986-1992*. Budapest 2011, 640 oldal.)

A második kötet elkészítéséhez az alföldi mikrorégió lelőhelyeinek térinformatikai feldolgozására, illetve az Endrőd 6. lelőhely ásatási dokumentációjának és leletanyagának rajzoltatására volt szükség. Az előbbit az Archeoline Kft. (Szeged, vezető Redencki Antal), utóbbit pedig Bodnár Katalin végezte el. Ezen kívül sikerült elvégeztetni a lelőhely Árpád-kori zoológiai anyagának feldolgoztatását is, és ennek publikációja is elkészült.

A pályázatban tervezett második kötetbe ezen felül a mikrorégió területén folytatott ásatások Árpád-kori és középkori leleteinek közlése, a kutatási eredmények összefoglaló ismertetése, továbbá az avar korra, a 10. századra és a középkorra vonatkozó településtörténeti megfigyelések és eredmények az alábbi tanulmányok formájában, az itt megadott terjedelemben kerültek be:

1.1. Jankovich B. Dénes: Árpád-kori templomos faluhely kutatása az END0006. lelőhelyen.....	7
1.1.1. Ábrák.....	143
1.1.2. Táblák.....	205
1.2. Lyublyanovics Kyra: END0006. lelőhely Árpád-kori csontleleteinek zoológiai vizsgálata	261
1.3. Jankovich B. Dénes: Leőhely felmérés és szondázó ásatás END0161. lelőhelyen	281
1.3.1. Ábrák.....	303
1.3.2. Táblák.....	319
1.4. Jankovich B. Dénes: Szondázó ásatás az END0182. lelőhelyen.....	327
1.4.1. Ábrák.....	343
1.4.2. Táblák.....	351
1.5. Jankovich B. Dénes: Egyéb kisebb ásatások Árpád-kori leletei.....	359
1.5.1. END0035. lelőhely.....	359
1.5.2. END0045. lelőhely.....	360
1.5.3. END0119. lelőhely.....	361
1.5.4. END0157. lelőhely.....	366
1.5.5. Ábrák.....	373
1.5.6. Táblák.....	385
1.6. Szatmári Imre: Az Árpád-kori Bercsényegyháza (ÖRM0014)	391
1.6.1. Képek.....	415
1.7. Szatmári Imre: A középkori Dégse temploma és temetője (ÖRM0003).....	437
1.7.1. Képek.....	531
2. Jankovich B. Dénes: Kutatási eredmények összefoglalása.....	587
2.1. Ásatások.....	587
2.1.1. Templomok.....	587
2.1.2. Temetők.....	588
2.1.3. Telepek.....	589
2.2. Felszíni gyűjtések és geofizikai mérések.....	590
2.2.1. END0196. lelőhely.....	591
3. Jankovich B. Dénes: A településszerkezet koronkénti változásai.....	592
3.1. Természetföldrajzi környezet.....	592
3.1.1. Kistájak, régiók.....	592
3.1.2. Éghajlat.....	595

3.1.3. Talajtípusok.....	596
3.1.4. Növényzet.....	597
3.1.5. Állatvilág.....	600
3.2. Települési sajátosságok az avar korban.....	602
3.3. Megjegyzések a 10. századi településszerkezethez.....	604
3.4. Az Árpád-kor települési struktúrája.....	606
3.5. A késő középkori településszerkezet.....	610
3.6. Összegzés.....	613
3.7. Színes térképek.....	617
3.8. Lelőhelyek jegyzéke.....	625
Irodalomjegyzék.....	629
Rövidítések.....	656
4. Függelék. Az alföldi mikroregionális kutatások bibliográfiája.....	657

A kézirat a 401 oldal szöveg mellett összesen 304 illusztrációt tartalmaz, köztük 7 színes elterjedési térképpel.

Ezzel az alföldi mikroregionális projekt teljes középkori leletanyagának és értékelésének közzétevése befejeződött. A pályázatban a második kötet esetében csak a kézirat elkészülését terveztük, a megjelentetést még nem. A kéziratot lektorálásra átadtuk, a kötetet magyar nyelven, bőséges idegen nyelvű kiegészítéssel tervezzük megjelentetni, egy további pályázat segítségével.

Szakmai összefoglaló

Az 1985-1993 között végzett mikroregionális kutatások során egy, az Alföld tekintetében igen jól kutatott terület vizsgálatát végeztük. Ezt alátámasztja a korábban elvégzett, és teljességre törekvő topográfiai kutatás, mely 1,6-es km²-enkénti lelőhelysűrűséget eredményezett, és a munkálatok megkezdése előtt már 19 lelőhelyen összesen 23 feltárás történt. A mikrorégiós kutatások végén arról számolhatunk be, hogy az adott területen eddig 40 lelőhelyen összesen 81 ásatást végzett a magyar régészet. Az ásatásokon kívül 18 lelőhelyen folytattunk geofizikai méréseket, néhány talajfúrásra is sor került, és új vizsgálati módszerként alkalmaztuk a szisztematikus felszíni leletgyűjtést, esetenként kiterjesztve azt a felszín alatti rétegekre is. Bőséges ismeretanyag gyűlt tehát össze, melynek feldolgozása még korántsem ért véget, de az Árpád-korra és a késő középkorra vonatkozó ismeretek és adatok immáron lezártnak tekinthetők.

Az már a topográfiai munkálatok során világossá vált, hogy a Körös-Maros közben rendkívül éles települési különbségek mutatkoznak. A Maros pleisztocén törmelékűjében például a neolitikum és a rézkor embere egyáltalán nem telepedett meg, viszont annál sűrűbben vannak a szarmata kori és a későbbi korszakok telepmaradványai. E jelenség magyarázatát is vártuk a programtól. Ez nem sikerült minden korszakra nézve azonos színvonalon, mindenesetre a rendelkezésre álló adatok száma jelentősen bővült. Két telepásatás (END0170 és END0006) zoológiai és egy (END0170) botanikai leleteinek feldolgozása, közzétevése lehetőséget nyújt arra, hogy az Alföldnek erre a területére immáron ne csak más országok kutatási eredményeit kelljen általánosítani.

A tanulmányokból kitűnik, hogy az endródi telep környékén, ha nem is magas színvonalú, de intenzív növénytermesztés, elsősorban gabonatermelés folyt. A szántóföldeket vízenyős rétek, vízállásos helyek vették körül. Ebben a tekintetben a telep szarmata és Árpád-kori rétegei azonosságot mutatnak, és a vegetáció megegyezett a szabályozás előtti állapotokkal. Bartosiewicz László az itt lakók viszonylagos gazdagságára következtetett a szarvasmarha és ló maradványok magas arányából, és feltételezi a lóhúsevést is. Feltűnően kevés a sertés aránya és — a környezet sajátosságaihoz képest — a halászatra utaló adat. A fennmaradt igen kevés középkori írásos adat alátámasztja ezeket a megállapításokat. Semmi

sem igazolja tehát a vidék lakóinak kései nomadizálására vonatkozó korábbi nézeteket, ami ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a lakosság adott területen belül ne élt volna az ide-oda költözés lehetőségével, noha jelenlegi tudásunk szerint még ezt sem tudjuk bizonyítani.

Településtörténeti vonatkozásban az Árpád-kori lelőhelyek tekintetében Békés megye két természetföldrajzi listája között nem annyira a lelőhelyek számában, mintsem elhelyezkedésükben és sűrűségükben mutatkozik különbség. Természetesen abszolút számukat tekintve is több lelőhely van a délnyugati területeken, mint a Körös vidékén. A terepjárás során azonban a lelőhelyek elhelyezkedésében mutatkozó különbségek szembetűnőek lettek. A Körös-völgyben általában a víz közelében, ártérből kiemelkedő szigeteken bukkantunk nyomaikra. Leggyakrabban a part mentén kilométereken keresztül követhető volt, vagy több, egymástól különálló szigeten lévő lelőhelyből tevődött össze az Árpád-kori település.

A Békés-csanádi löszháton a lelőhelyek csoportokba tömörülnek, melyek közül jó néhány bizonyítottan egy későbbi középkori falu előzményét jelenti (pl. Csabacsúd-1, Telekgerendás-14, vagy Örménykút-3, stb.). Van néhány olyan lelőhelycsoportosulás is, mely feltételelesen egy, csak az Árpád-korban létezett faluval azonosítható. Némelyiknek van falu jellegű, intenzív leletanyagú központi lelőhelye, mások viszont sok kisebb lelőhelyből tevődnek össze. Az ilyen településeknek több lelőhelyre való felosztását az őket egymástól elválasztó térszíni formák, vagy ezek hiányában leletmentes területek indokolták. Ezen a területen figyeltünk fel először a különálló, kicsiny, "szállás-", vagy "tanya-szerű" lelőhelyekre, szabatosabban fogalmazva kistelepekre, melyek sajátos csoportot képeztek a hagyományos régészeti lelőhelyek mellett. E lelőhelyek csoportjai nem utalnak egyértelműen falu jellegű településre, mert ahhoz túlságosan nagy területen vannak szétszórva. Ha el is tekintenénk ettől a szétszórtságtól, a lelőhelyek felszíni képe, egymáshoz való viszonya mindenképpen más jellegű településrendszerről árulkodik.

Az egyes lelőhelyek egymáshoz való kronológiai viszonyát még ennyi ásatással sem lehetett rendszerszerűen meghatározni, bár sok időrendi részlet-adathoz jutottunk. Már az örménykúti telepésáson (ÖRM0054) sikerült az Árpád-koron belül elkülöníteni két megtelepedési réteget (10-11. és 12-13. század). Ezt az elkülönítést megerősítette az END0170. lelőhely, ahol a kiásott objektumok egy részét ugyancsak a 10-11. századra lehetett keltezni, míg néhány objektum inkább a 13-14. század fordulóján létezett. Ezzel annyiban szemben áll az END0006. lelőhely faluja, hogy a 11-13. században folyamatosan fennállt, majd úgy pusztult el, hogy többé sohasem települt újra, bár az egyes telepobjektumok itt sem egyidejűek. A vele szomszédos END0161. lelőhelyen legvalószínűbben a 12. században rövid ideig tartó megtelepedés, leginkább állattartás folyt. Az END0182. lelőhely települési struktúráit egy szerencsés üveglelet segítségével a 13. század második felére kelteztük. Látható tehát, hogy ásatásokkal lehet finomítani a felszíni leletanyag alapján végzett sommás datálásokat, bár még mindig messze vagyunk attól, hogy a leletek többségét kitevő kerámia alapján egyértelműen pontos keltezéshez lehessen jutni. Még sokáig szükség lesz hát egyedi, párhuzamok alapján szorosabb időrendbe sorolható leletekre ahhoz, hogy az egyes lelőhelyek egymáshoz viszonyított időrendjében megalapozottan állást lehessen foglalni. Nagy gondot fordítottunk a kerámia egységes szempontú leírására, melyet a leltározás során végeztünk el. Ezzel lehetővé vált nemcsak az egyes tárgytipusok egymáshoz viszonyított arányának megállapítása, hanem ezen belül a peremkiképzés, a soványítás, az égetés és az egyébként elég ritka és nem túl változatos díszítés összevetése is.

Új jelenségnek számít az Árpád-kor, néhány objektumból álló kistelepeken előforduló 10-11. századi, köznépi jellegű néhány sírból álló temető, melyre az END0119 lelőhelyen bukkant Makkay János. A lelőhely szinte teljes feltárása kizárja azt, hogy egy nagyobb temető részéről legyen szó, sőt a temető elnevezés sem helyénvaló, hiszen a 12 sír a feltárt terület két

végében egymástól több mint 50 méterre lévő két különálló csoportban található, és közöttük középen került elő az egyetlen részleges lovastemetkezéses gyermeksír.

A késő középkorban, egész pontosan a 14. században drasztikus (89%-os) csökkenés történt a telepnyomok számában, ami nyilván népességcsökkenést is jelent. Ez a jelenség ma már leginkább a klímaváltozással összefüggő falupusztásodás, mintsem a korábban toposzként ismételtetett tatárjárás következménye. Ugyanakkor a Körösök vidékén ez utóbbi okot sem szabad lebecsülni, erre is számos adat utal. Mindenesetre az END0006 lelőhelyen feltárt templomos faluhely megszűnése a 13. század elejére-közepére tehető, noha a feltárás nem bizonyította, hogy erőszakos véget ért volna a település. A másik templomos faluhely (ÖRM0014) esetében halvány nyomok vannak a 14. századi „továbbélésre”, de ez a település is hamarosan elenyészik. Az egész késő középkor folyamán egyetlen falu virágzott vidékünkön, és érte meg a török kor végét, melyet a forrásokból ismert Décsével azonosítottunk. Közel húsz kilométeres körzetben egymagában uralta a Maros törmelékkúpjának északi peremét, a Körös partján sűrűn sorakozó aprófalvak hozzá képest jelentéktelenek voltak.

A középkori Décsé falu területén 1993-ban végzett hathetes ásatás célja a mintegy négy évszázaddal ezelőtt elpusztult falu templomhelyének feltárása volt. A templomot egy ma is 5–6 méter relatív magasságú őskori kurgán, az ún. Telek-halom tetejére építették. A település temetője a templom körül helyezkedett el, de az épület belsejében is temetkeztek. Munkánk során megtaláltuk a templom megmaradt részeit, s a temető egy részét is sikerült feltárni.

Az utóbbi fél évszázadban a Békés megyei középkori falusi templomásatások közül ez az ásatás számít a legjelentősebbnek mind időtartamát, mind pedig a feltárt terület nagyságát és az előkerült sírok számát tekintve. A fenti dolgozat az ásatás teljességre törekvő, részletes feldolgozását tartalmazza, megemlítve az 1945 előtti illetve az utóbbi évtizedekben végzett Békés megyei ásatásokból, illetve a Kárpát-medence nagyobb alföldi területéről való falusi templomok, temetők, leletek analógiáit is.

Décsé vélhetően az egész középkor folyamán meghatározó jelentőségű volt a környező települések között, a XVI. században pedig egyértelműen a legnagyobb települések közé tartozott. Lakosainak névsorát több alkalommal is felsorolták. Első említése 1138-ból való, az utolsó 1595-ből maradt fenn. A település emlékét a XVII–XIX. században csak a helynevek és a térképek ábrázolásai őrizték meg.

Az 1910-es években Krecsmarik Endre szarvasi tanár azonosította a falu területét, s templomának helyén több ásatást is végzett. Az 1970-es években a régészeti topográfia módszereivel dokumentálták a középkori Décsé falu területéhez tartozó régészeti lelőhelyeket, ismét meghatározták templomának helyét, feldolgozták az elpusztult falu okleveles említéseit s a lelőhelyre vonatkozó addigi adatokat. A templomhelyen 1989-ben földmágneses méréseket is végeztek.

1993-ban hat hét alatt 13 szelvényvel feltártuk a templom helyét, az épület belsejében és az alapfalak külső oldalánál pedig 178 sírt bontottunk ki. Az alapfalak mellett két osszarium gödrét találtuk meg. A szelvényeken kívül két kutatóárok segítségével teljes K–Ny-i irányú metszetet kaptunk a halom felső rétegeiről. Ezek a kutatóárkok igazolták a korábbi geofizikai mérések során kimutatott anomáliákat, amelyeket a templom korai és későbbi időszakában ásott, s végül betemetett temetőárokokkal azonosíthatunk. A temető szélét valószínűleg csak a keleti oldalon sikerült megállapítani.

A Telek-halom nagyon sokat veszített eredeti magasságából, így a templom alapfalai csak helyenként maradtak meg, a szentély alapozása pedig teljesen eltűnt. A különböző beásások – sírok, gödrök és egy osszarium – által szabadon hagyott területen azonban, az itt elhelyezkedő sírok tájolása segítségével a szentélynek a helye, sőt félköríves formája is kiszűrhető volt. A templom körüli temetőnek szintén csak a legalsó sírrétegeit tárhattuk

fel.

A templom megtalált alapozásának eltérő alapozástechnikái alapján az épületnek két építési periódusát lehetett elkülöníteni. Az eredeti templom egyhajós épületének 120–130 cm széles alapozását az alapozási árokban megoltott mésszel kötött terméskövekből készítették. A templom hossz tengelye a szentély felőli oldalon 3'-sal tért el a keleti iránytól észak felé. Még ebben a periódusban építettek a templomhajó délnyugati sarkában egy karzatot is, a hajófalakéval megegyező alapozástechnikával.

Az épület második építési periódusában a nyugati zárófal és két nyugati sarok helyén földrétegekből döngölt alapozás húzódott, amely teljesen eltüntette az első periódus ide eső alapfalait. A nyugati falnak ez az új alapozása az első periódus idejéből származó főfalakénál átlagosan 130 cm-rel mélyebb s legalább kétszer olyan széles volt. Szélessége elérte a 280 centimétert. Ehhez az időhöz köthető a karzat északi oldalának megerősítése céljából készített önálló, szabálytalan négyszög alakú pilléralapozás is, amelynek alapozástechnikája teljesen megegyezett a nyugati fal döngölt alapozásával. A jelek szerint azonban ezt az alapozást végül mégsem használták, mert földjébe a későbbiek folyamán sírokat ástak.

A templom alapfalainak megmaradt részeiből s a szentély helyének kiszervezéséből következően az épület a délkelet-alföldi falusi egyházak sorában igen tekintélyes méretű lehetett. A hossza elérhette a 18 métert is, szélessége pedig a templomhajó keleti végénél több mint 8 méter, a nyugati falnál pedig 10 méter volt.

Az első templom építésére biztosan a XI. század folyamán került sor, lehetséges, hogy a század első felében. A település korabeli jelentősége – X. századi előzménye (?) – és a templomának méretei alapján az is feltételezhető, hogy a Szent István király (1000–1038) által elrendelt törvény szerint minden tíz falu összefogásával megépített első templomok egyike a décsei volt. A nyugati falának átépítésére a XII–XIV. század folyamán bármikor sor kerülhetett, de ennek pontosabb időmeghatározására nem rendelkezünk kellő adatokkal.

A templom épületén belül és azon kívül feltárt 178 sír a temetőnek csak kicsiny részét jelenti. A sírok sűrűsége, többrétegűsége az évszázadokon át használatban lévő temetőkéhez volt hasonló, s az egymásba ásott sírok a megszokott módon jelentkeztek. Décse középkoron belül betöltött jelentős szerepe, a falu nagysága, lakosainak száma és a település hosszú időtartamú fennállása alapján a sírok mennyiségét akár több ezerre is tehetjük. A templom körüli temető sírjai között két honfoglalás kori, X. századi lovas sír szintén előkerült, melyek minden bizonnyal a templom építése előtt, ugyanitt használt temetőhöz köthetők.

A sírokban talált, vagy az ásatás során előkerült egyéb leletek – a középkori templom körüli temetőkre jellemző módon – igen szegényesek voltak. Az Árpád-korra (a XI–XIII. századra) keltezhető például egy-egy arany, ezüst és bronz S-végű hajkarika, egy XII. századi érem, néhány edénytöredék s egy darabokból összeilleszthető cserépbogrács. A leletek többsége viszont egyértelműen késő középkori (XIV–XVI. századi): párták, gyöngyök, ruhakapsok, fülesgombok, gyűrűk, érmek és szépen faragott csontlapocskákkal vagy aprólékos kidolgozású, lemezes veretekkel díszített övek sorolhatók közéjük (30–53. kép).

Összesen tizenhárom sírban találtunk érmet. Közöttük egy XII. századi (100. sír), egy I. Lajos király (1342–1382) idejéből való (57. sír), egy Zsigmond és V. László kora (1387–1457) közé tehető (29. sír), hét Mátyás királyhoz (1458–1490) köthető (31/b, 61, 69, 76, 86, 89, 175. sír), egy II. Ulászló (1490–1516) által veretett (75. sír) és három I. Ferdinánd uralkodása idejéből (1526–1564) megmaradt darab (41, 143. sír) fordul elő.

Bizonytalan a középkoron belüli keltezésük a vasszegeknek és más vastárgyaknak. Famaradványok és egyéb szerves anyagok szintén előfordultak. A sírokban talált famaradványok a kocsánytalan tölgy (*Quercus petraea/Matt./Lieblein*), a lucfenyő (*Picea abies/L./Karst*), a vörösfenyő (*Larix decidua Mill*), a tiszafa (*Taxus baccata L.*) fájából származtak, a csontok alatt pedig általában a keskeny levelű gyékényből (*Typha angustifolia L.*) származó szerves anyag maradványait találtuk.

Több esetben megfigyeléseket lehetett tenni a temetkezési szokásokra is. A temetőben legalább ötfajta temetési módot lehetett elkülöníteni: zárt koporsóba téve, gyékénybe csavarva, Szent Mihály lován gyékényen elhelyezve és ládaszerű koporsóval leborítva, ugyanígy, de láda nélkül, valamint egyszerűen csak gyékényre fektetve és ládaszerű koporsóval leborítva egyformán temettek. A kislányokkal esetenként felnőttek pártáját vagy övét is eltemették.

A projekt keretében került sor az Árpád-korban elpusztult Bercsényegyháza nevű település templomhelyén ásatásra. Az egykori falu templomának helyét egy 1822. évi térkép még Kápolna-halom néven megjelölte, napjainkban azonban a helyet csak régészeti terepbejárással lehetett azonosítani. A mai Endrőd és Örménykút határvonalára eső templomhelyen 1992-ben végzett ásatás során két építési periódusú épületet találtunk, s a templom körüli temető területén 31 sírt tártunk fel.

Az első templomot a 11–12. század fordulója körül építhették. Alapozását tiszta sárga agyagból, rétegesen döngölték, falait téglából készítették. A 8,85 m hosszú, 5,50 m széles, igen kis méretű, egyhajós épület szentélye patkóíves volt. A falu temetője a templom mellett helyezkedett el.

A templom északi oldalához illesztve később – talán még a 12. században – egy másik épületrészt is alapoztak, de ennek a bővítménynek az alapozása az első épületnél sokkal gyengébb minőségű volt, s kevert fekete földből készült. A korábbi templom körüli temető területébe ásott későbbi alapozással több sírt is elvágtak. A 8,95 m hosszú és 5,60 m széles új épületrész szintén egyhajós és patkóíves szentélyű volt. Külön épített déli hajófallal azonban nem rendelkezett, hanem azt az első templom hajójának északi fala jelentette. A két épületrész tehát a közös fal miatt a nyugati zárófalaknál és a hajók északkeleti illetve délkeleti sarkainál kapcsolódott egymáshoz, s kettős templomtér kialakítására nyújtott lehetőséget.

A második épületrész alapozását ugyan befejezték, de a jelek szerint falait már nem építették fel, hiszen alapozásába későbbi sírokat ástak. E legkésőbbi sírok sem lehetnek viszont a 13. századnál későbbiek, mert a település még az Árpád-kor folyamán – még a 14. század előtt – elnéptelenedett, s ezzel egy időben a templom és temető használata is megszűnt.

Közelebbi keltezésre lehetőséget adó régészeti lelet sajnos az ásatás során nem került elő. Figyelemre méltó azonban az a templomhelytől alig 400 méterre előkerült – 10. századi előzményekre visszavezethető – köznépi temető, amelynek sírjaiban a legkésőbbi leletek közé Salamon (1063–1074) és I. László (1077–1095) király uralkodása idejére keltezhető érmek kerültek elő. Ennek a temetőnek a használata tehát Szent László király uralkodását követően lezárult. A korai temető és a közelben felépített templom első periódusa így kitűnő példát nyújt a korábbi pogány temetők felhagyása és a keresztény szokásoknak megfelelő templom körüli temetők megnyitásának folyamatára. A rendelkezésre álló adatok szerint ebben a régióban ez a folyamat a 11–12. század fordulója körüli időszakra tehető.